

SZÖVEG ÉS DALLAM VISZONYA A SZAMOJÉD ÉNEKEKBEN*

HAJDU PÉTER

1. M. A. CASTRÉN, a szamojéd filológia megteremtője, Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844 című munkájában (St. Petersburg 1853, 193) a következőket írja: „Ich muss noch bemerken, dass der Gesang der Tadibe's [*tad'ib'e* = jurák-szamojéd sámán — H. P.] nur wenige Worte enthält und wenig mehr als eine Improvisation ist. In den Gesängen der Samojeden überhaupt ist nicht die Rede von einem oder dem andern einzelnen Worte, noch weniger von Versmass und Versfüssen. Weiss der Sänger, was er zu sagen hat, so kommt das Wort von selbst und passt es nicht zur Melodie, so schlüpft man über die eine oder die andere Silbe hinweg oder dehnt sie weiter aus, so wie es gerade die Melodie erfordert. Wenn aber der Samojede ein Lied nicht absingt, sondern nur recitiert, so ist ihm an einem gewissen Rhythmus gelegen, an den sich auch mein Ohr gewöhnt hat. Dieser Rhythmus lässt sich nicht auf ein bestimmtes Versmass zurückführen, zeigt jedoch eine gewisse Neigung zu Trochäen.”

A CASTRÉN után több mint fél évszázaddal Szibériában járt finn nyelvész, T. LEHTISALO hasonló tapasztalatokat szerzett: „Den samojedischen und lappischen Jodlern ist der primitive Zug gemeinsam, dass in ihren Worten kein regelmässiges Metrum auftritt.” (JSFOu. XLVIII/2, 3). Továbbá (i. h. 4): „Da in den primitiven Liedern kein regelmässiges Metrum herrscht, wendet der Jodelnde Füllsilben an, um die Worte mit der Melodie in Übereinstimmung zu bringen. Diese Füllsilben sind entweder bedeutungsvoll, wie z. B. bei den Juraksamojeden *ŋäe 'ist'* ... oder sie sind bedeutungslose einsilbige Partikeln.” Ugyancsak LEHTISALO egy másik tanulmányában az alábbi jellemzést adja a jurák dalokról: „Jurakki-samojedilaiset laulut noudattavat runomittaa ainoastaan laulettuina. Jotta säkeet saataisiin määrätyn pituisiksi, sävelmään soveltuviksi, saatetaan vokaaliäännettä pitkittää kahteen tavuun kuuluvaksi, liittää sanojen loppuun, vieläpä tavujen väliinkin merkityksettömiä täytepartikkeleita ja laulaa uudelleen edelläolleita sanoja.” (Kalevalaseuran Vuosikirja II, 84).¹

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának 1959. november 25-i felolvasó ülésén.

¹ Magyarul: „A jurák-szamojéd daloknak csak akkor van versmértékük, ha éneklik őket. Hogy a sorok a dallamhoz illeszkedő, megfelelően hosszú sorok legyenek, a magánhangzókat két szótag terjedelemig is megnyújthatják, a szó végéhez csatolhatnak, sőt még a szótagok közé is beilleszthetnek jelentés nélküli töltőpartikulákat, vagy pedig már énekelt szavakat újra megismételhetnek.”

Sajátos módon azonban mindezekig senki nem vállalkozott arra, hogy a szamojédoknak ezt a számunkra különleges (a lappok, paleoszibériai, eszkimó, indián és bizonyára még más ún. primitív népek számára azonban megszokott) éneklési módját konkrét példákon, a szöveg és a dallam együttesében vizsgálja meg. Azokat a jurák-szamojéd dalokat, amelyeket mindezekig publikáltak, dallam nélkül, s a szövegben a dallam hatására előállott változások nélkül tették közzé. Azt a szöveget, mely az éneklés során bekövetkezett betoldásokat nem tartalmazza, alapszövegnek nevezzük. Az alapszöveg ezek szerint nem tekinthető az ének szövegének, hanem annak a mindennapi nyelv szavaival elmondott költőietlen változata. Az alapszöveghez való ragaszkodás a szöveggyűjteményekben bizonyára azzal magyarázható, hogy a gyűjtők nyelvészeti érdeklődésű kutatók voltak, s gyűjteményeikkel elsősorban a nyelvtudomány számára óhajtottak anyagot szolgáltatni.

Kívánatos lenne azonban, ha a jurák-szamojéd énekek közlésében a jövőben más módszerek kerülnének alkalmazásra. Az ének szövege ugyanis csak a dallamban, a dallammal együtt él, s ezért helyesnek látszik a szöveg és a dallam együttes közlése, ahol az alapszöveg mellett a szöveget mindazon változtatásokkal együtt is közzé kell tenni, amelyek éneklés közben állanak elő. Csak az ilyen közlési mód teszi lehetővé, hogy hű képet kapjunk a szamojéd népdalról.

Valóban hiteles verstani vizsgálatokat például csak az énekek módosult szöveg alapján végezhetünk, de emellett a dallam hatására megváltozott szöveg elemzése nyelvészeti szempontból sem tanulság nélkül való.

2. A következőkben néhány példán szeretném bemutatni, hogyan viszonylik az alapszöveg az énekelt szöveghez, s ezek alapján néhány nyelvészeti érdekű megjegyzést szeretnék tenni. A kérdés zenei részével nem foglalkozom.

Az alant bemutatandó részletek, melyeket 1957 telén Leningrádban végzett gyűjtésemből válogattam ki, azt bizonyítják, hogy a jurák dalok szövege jobbra rögtönzött, vagy legalábbis bizonyos frázisok felhasználásával meglehetősen szabad verstani formák között bárki által újra megalkotható. Előadni azonban csak kötött ritmusképletű dallamokra lehet őket, s ez azzal jár, hogy a verssort a dallamsorhoz kell igazítani. A verssoroknak a dallamsorhoz s ezen belül az ütemekhez igazítása úgy történik, hogy a sor végére, továbbá a sorban levő szavak és szótagok közé töltőhangokat, töltőszótagokat szúrnak be, melyeknek semmiféle logikai vagy grammatikai szerepük nincsen. Pusztán ritmikai-metrikai okból jönnek létre. A sorok végén rendszerint a *ŋäe, ŋäe-äe-äj, ŋäe-äe-äe-äj, ej, ejji, ŋöβ, ŋo-öβ, o-o-öβ* stb. töltőszótagok jelentkeznek, vagy a sorvégi szó utolsó egy-két, esetleg több szótagja ismétlődik. A sor belsejében levő szók éneklés közben ugyancsak megváltoznak: pl. a szó végéhez *-ej* szótagot toldanak, vagy a szó belsejében *-j-*, *-β-* töltőhangok keletkeznek, ill. a szó magánhangzói megnyúlhatnak, s ekközben minőségükben is megváltozhatnak.

1. számú dalunk egy sámánének töredékét mutatja be:

zō - ra jōm hi - sō - ō - ō - ōm ŋā - a - mlt's meo -
 ŋā - βē - ē - ē - ēj zō - ra ŋī - jam - e - e - e -
 e - ej jōn - dert'si meo - ŋā - βēi

Alapszövege:

χōra jōm bisām'	Hím vízi egeret
ŋānart's me.ŋaβ	vízen menni használok,
χōra píjam'	hím hermelint
jōndert's me.ŋaβ	gyalog menni használok. ²

Még több betoldást találunk az alábbi részletben (a betoldásokat aláhúzással jelöljük):

lexe nārej'i ka-a-āpt-ājji
 nāβ^o - χānōββα ŋa-a-at'sēji
 nāβakōjēji ju-u-uβēji

Alapszövege:

lexe nār' χāpt	Lehe három rénökrét
nāβ χānŋat's	a nővérem elvitte,
nāβakojjuβ	a néném [t. i. elvitte] ³

Az énekelt szövegnek az alapszövegből való kialakítása nagy mértékben függ a dallamtól, továbbá bizonyára az éneklő egyén tetszésétől

² Ezzel a sámán azt akarja mondani, hogy ha vízen jár, hím vízi eger alakját ölti magára, ha pedig gyalogol, hím hermelinné változik. Énekelte Vaszilij Ledkov 24 éves *nartso-jaxa* folyó mellett (Bolsaja Zemlja tundra) született egyetemi hallgató, s egyben tehetséges jurák költő. A dallamot Szőnyi Erzsébet jegyezte le.

³ Lehe = jurák nemzetség- és családnév. Ezt és a következő dalt az Oma környékén született, vagyis a Kanin félszigetről származó 23 éves Tanja Latiseva egyetemi hallgató adta elő.

is. Ezt mutatja két kanini dalunk, melyeknek dallama eltérő (közlésükre itt sajnós nincsen mód), tartalmuk is különböző. Három kezdő soruk azonban megegyezik az alapszövegben, a két dallamban mégis eltérő módon tűnnek elénk. Az alapszöveg első három sora mindkét dalban így hangzik:

mañi' jil'εβεβ^o
 tōβandαβ^o jár^u
 χäεβandαβ^o jár^u

Mi éltünk [éldegéltünk].

[Senkinek a hozzánk] jövetelünk nincsen,

[Senkinek a tőlünk] menetelünk nincsen.⁴

A fenti alapszöveg az egyik énekben ekkép jelentkezik:

mañ^oβ jil'ōβε-εβōβ ηäε-äε-äε-äj
 tōβε^oñdā-αβōβ jā-āηōβ ηäε-äε-äε-äj
 χäεβε^oñdāβōβ jā-āηōβ ηäε-äε-äε-äj

Ugyanaz az alapszöveg egy másik dalban énekelve ilyen hangzású:

ma-añō-οβ jil'ōβεβōβ ηä-äj
 tō-οβεκοβadāβοβ járōβ ηä-äj
 χäβε^okōβdāβοβ járōβ ηä-äj

Igen érdekes, hogy az alapszöveg megváltoztatása nemcsak a dalokban fedezhető fel, hanem a recitativ-szerűen, meghatározott, advalevő metrum szerint ritmikusan előadott prózai mesékben is. „Az áfonyaszemű nő” című ritmikus prózában elmondott mese első mondata pl. így hangzik:

ḷĩṇẓẹṛṃọ̄ | ṣạ̈ε̣β̣^oṇ ṇ̃ẹ̄ || ḥẹ̄ jil'ẹ̄ | β̣j̣j̣j̣ẹ̄

Ugyanez a mondat a hétköznapi beszédben: ḷĩṇẓẹṛṃẹ ṣạ̈ε̣β̣ ṇ̃ẹ̄ jil'ẹ̄β̣j̣j̣= „élt (egyszer egy) áfonyaszem(ű) nő”.⁵

⁴ Azaz: senki nem jön hozzánk, senki nem megy el tőlünk.

⁵ Elmondotta Jelena Szuszsoj, 24 éves, Novij Port közelében (Jamal félsziget) született egyetemi hallgató.

3. Meg kell vizsgálni azt a kérdést is, hogy az ilyen helyzetekben jelentkező töltőszótagok valóban jelentés nélküliek-e, vagy kapcsolható-e hozzájuk valamiféle értelem.

LEHTISALO az 1. pontban említett, 1922-ben megjelent „Jurakisamojedien lauluista” című közleményében (Kalevalaseuran Vuosikirja II.) még azt állítja, hogy a töltőszótagoknak nincsen jelentésük. 1936-ban kiadott „Beobachtungen über die Jodler” című munkájában azonban (JSFOu. XLVIII.) már megváltoztatja álláspontját, s lehetségesnek tartja, hogy e töltőszótagok egyikének-másikának van jelentése. Példaként a $\eta\ddot{a}e$ töltőelemet említi, amelyet a létige egyes számú 3. személyű alakjával tart azonosnak 'ist' jelentésben. A $\eta\ddot{a}e$ töltőszótag a létige idézett alakjával formailag ugyan egybeesik, mégsem valószínű, hogy genetikai kapcsolatban áll vele. Sem logikailag, sem a nyelvtani szerkesztés szempontjából nem indokolt éppen a létigének ilyen felhasználása. Ha a $\eta\ddot{a}e$ szócskát jelentéssel bíró elemnek fognánk fel, akkor ebből önként következne, hogy az egyéb töltőelemek $-j$ és $-\beta$ végződésében is nyelvtani funkciójú elemeket keressünk. Az előbbiben a $-j$ augmentatív-deminutív képzőt, az utóbbiban pedig egyes szám első személyű birtokos személyragot sejtethetnénk.

Véleményem szerint erőszakolt lenne a töltőszótagoknak akár funkcionális, akár pusztán formai összekapcsolása a nyelv jelentést hordozó elemeivel, hiszen annyira világos ezeknek a töltőszótagoknak a metrumból, a dal ritmusából adódó eredete. Ezzel kapcsolatban inkább azt kell megnéznünk, hogy miért éppen olyan töltőelemek kedveltek, amelyek legnagyobbrészt $\ddot{a}e + j$, $e + j$ vagy $o + \beta$ hangkapcsolatokból állanak. Ennek okai a szamojéd hangrendszerben és a jelzett hangok fonetikai sajátágaiban keresendők.

A dallamsorok — mint láttuk — hosszabbak annál, hogysem azt az alapszöveg ki tudná tölteni. A szövegnek a dallamsorhoz, illetőleg ritmikus prózában a kötött ritmusképlethez igazítása már a sor közben megkezdődik, pl. egyes szóközépi vagy szóvégi magánhangzók nyújtásával, magánhangzó és mássalhangzóbetoldásokkal, szótagismétléssel. Ezek az igazítások azonban rendszerint még nem teszik ki azt a szótagszámot, amelyet a ritmus megkövetel, s így a toldások zöme a sor végére marad. Ide tehát olyan töltőszótag szükséges, amely a dallam adta kötött formáknak megfelelően tetszés szerint nyújtható. Nyilvánvaló, hogy e célra olyan felépítésű szótagok a legalkalmasabbak, amelyek a szinte korlátlanul nyújtható magánhangzóelemeken kívül a leginkább tartós és legnagyobb hangzósságú mássalhangzót tartalmazzák. A jurák mássalhangzók közül feltétlenül a β és a j a legnagyobb sonoritású, különösen szóvégi helyzetben. Tartósságuk hosszú, a rés, melyen a képzési levegő távozik nagy, zöngéjük jellegzetes, a száj rezonátor üregének alakulása folytán rezonanciájuk is erős, viszont a képzéskor keletkezett súrlódási zörej kicsi: mindez biztosítja a nagyfokú hangzósságot. Akusztikai elemzés nélkül is valószínű, hogy a jurák szóvégi β és j hangzóssága nagyobb, mint más nyelvekben. Erre mutat az is, hogy LEHTISALO szó- és szótagvégi helyzetben a β és j jelek alatt hegyével lefelé mutató száratlan nyilat alkalmaz, s ehhez azt a meg-

jegyzést fűzi: „ β kommt u und j i nahe” (Juraksamojedisches Wörterbuch CVII). Egybevág ezzel saját megfigyelésem is, mely szerint a szó- és szótagvégi β még j hangok genetikuss (képzési) meg gennémikus (akusztikai) szempontból is nagyon közel állanak a magánhangzókhoz, nevezetesen az u -hoz, illetőleg az i -hez. Mégis mássalhangzóknak kell tekintenünk őket, mert szókezdő, kisebb tartósságú, nagyobb súrlódási zöreijű változataikban nem észleljük ezt a jelenséget. De nyelvi szerepük, a hangrendszerben elfoglalt helyük is a mássalhangzók közé sorolja őket: szonáns funkciójuk nincsen, szótagalkotásra képtelenek.

A jurák mássalhangzórendszer ismeretében szinte természetesnek látszik, hogy a β és j hang ilyen nagy szerephez jutott a töltőszótagokban, mert az előttük ejtett o és e ($äe$) féle hangokkal együtt a dallamsor végének szöveggel való kitöltésére igen jó lehetőséget nyújtanak.

4. Hogyan jött létre azonban a $\eta äej$ töltőszótag, amelyet olykor már szinte önállósult töltőszónak is felfoghatunk. A létigével való kapcsolátát nem látom valószínűnek. Keletkezését viszont elválaszthatatlannak tartom az $-ej$ $-ej$, $-äej$ töltőszótagoktól, mert minden bizonnyal ez volt a kiindulási alap, amelyből a $\eta äej$ forma létrejött. Ugyanakkor a $\eta äej$ kialakulása párhuzamos a $\eta ö\beta$ töltőszó kialakulásával, amely viszont az $-ö\beta$ töltőszótagból ered. A $\eta äej$ és $\eta ö\beta$ töltőszócskák kialakulását többféleképpen is elképzelhetjük.

Az egyik lehetőség az, hogy $-\eta a$ végű 3. személyű igealakokhoz járult az $-äej$, ill. az $-ö\beta$ töltőszótag. Vö. például: $tölv'erttana$ 'ist dick' igéből lehet sor végén: $tölv'erttana\eta ö\beta$, s az ilyen esetekből önállósulhatott a $\eta ö\beta$, ill. a $\eta äej$ töltőszó olyan helyzetben is, ahol nem szerepel a szóvégi $-\eta a$ morfológiai elem (pl. $mā$ 'szólt' helyett: $mā\eta ö\beta$ stb.).

A $\eta ö\beta$ és $\eta äej$ töltőszócskák létrejöhetett akképp is, hogy magánhangzóra végződő szót kellett megnyújtani a sor végén. Új szótagot azonban csak mássalhangzóval lehet kezdeni a jurák-samojéd nyelv nyelvjárásainak a zömében (vö., hogy az eredetileg magánhangzóval kezdődő szavakban is másodlagos szókezdő η hangok fejlődtek ki, l. HAJDU: NyK. LV, 60—97 és ALH. IV, 17—67). Ilyen módon a sorvégi $tö$ 'jött' ige így nyújtható $tö-\eta ö\beta$, a sorvégi $mā$ 'szólt' pedig: $mā-\eta ö\beta$, vagy: $mā-\eta äej$, vagy: $mā-\eta o-\eta äej$.

Igen gyakran előfordulhatott azután az is, hogy a dallamvonal, a dallam ütemezése azt kívánta meg, hogy a sor végén ismételten nyújtható töltőszó, nyugodtan mondhatjuk „refrén”, álljon (pl. $\eta äe-äe-äe-äj$), amely nem fogható fel úgy, mint az előző szó nyújtása, hanem attól egy rövid, szó-, illetve ütemhatárt jelző kis szünettel elválik. Ilyen helyzetben is érthető, hogy éppen az η hang hozzáadásával alkottak refrént az $-äej$, $-ö\beta$ töltőszótagokból, hiszen magánhangzóval kezdődő szó a jurákban nincsen.

A mi esetünkben persze nem szükséges, hogy válogassunk a fent említett magyarázatok között. Valószínűleg mindhárom említett körülménynek szerepe van abban, hogy a $\eta äej$ és $\eta ö\beta$ töltőszók kialakultak. De emellett az is bizonyos, hogy e kétfajta töltőszó egymás mellett,

egymással párhuzamosan jött létre az alapukul szolgáló *-äej*, ill. *-öβ* töltőszótagokból. Más szóval ez azt is jelenti, hogy a *ŋäe* töltőszó, amely egyébként leginkább *ŋäej* alakban jelentkezik, nem lehet azonos a létigével.

5. A jurák énekek nyelvének a vizsgálata, az énekelt szövegben jelentkező módosulások elemzése, nyelvészeti szempontból is érdekes eredményekkel járhat. A jurák-szamojéd szöveggyűjteményekben, vagy pl. LEHTISALO szótárában sok olyan adatot találhatunk, amelyeket nem tudunk kellőképpen megmagyarázni. Ezek a szavak a szótári, ill. mindennapi alakokkal szembeállítva bizonyos deformálódást mutatnak. Egyes alakok olyan morfológiai elemváltozatokat mutatnak, amelyeket a nyelvtanok nem tartanak számon. LEHTISALO szótárából például gar-madával lehet idézni olyan alakokat, ahol a 3. személyű birtokos személyrag *-ta* formája helyett *-taj* ragot találunk. Ugyanílyen látszólag indokolatlan *-j*, *-aj* végződés található nemcsak a 3. személyű és nemcsak egyesszámú birtokost jelölő alakokban, hanem a locativus, ablativus, prosecutivus ragjában, valamint igei személyragokban, képzőkben, határozószókból stb. E kérdéssel „A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről” című cikkemben foglalkoztam (NyK. LXI, 233—4, 236), ahol arra iparkodtam rámutatni, hogy az ilyesféle szokatlan alakulások az ének nyelvének nyomát őrzik. Ezek az alakok az éneklés folyamán keletkeztek, ill. ott léteznek, olykor azonban a mindennapi élő beszédbe is átkerülhetnek, s így szótári adattá is válhatnak.

6. A verstani kutatás sem hanyagolhatja el a töltőszótagok vizsgálatát. Ezek biztosítják az ének által megkövetelt szótagszámot, megadják a vers belső ritmusát, ugyanakkor pedig a sorvégi refrének összecsengése rímeket hoz létre. Az eddigi verstani kutatások csak az alapszövegre korlátozódtak. Ezzel magyarázhatók azok a megállapítások, hogy a szamojéd versben nincsen metrum, nincsen rímelés. Ha azonban az énekkel együtt, az ének okozta változásokkal együtt szemléljük a szamojéd verset, rögvést kiderül, hogy ritmus és rím egyaránt fellelhető bennük. Az eddigi anyagközlési módszerek, amelyek csak az ének alapszövegét közlik, ezek szerint félrevezethetik a verstan kutatóját. Az alapszöveg verstani kutatásokra nem alkalmas. Erre mutat egyébként az a tény is, hogy mindazok a jurák diákok, akiktől éneket jegyeztem le, az alapszöveg elmondásától vonakodtak, s csak hosszabb-rövidebb uncsolásra voltak hajlandók elmondani, vagy leírni. A töltőszótagok nélküli vessorokat ugyanis nem tartják szépnek. S ez érthető is. Nyilvánvaló, hogy a belső ritmus és rím nélküli alapsorok nem elégítik ki a szamojédok esztétikai érzékét: ezeket mindössze a költői mű tartalmi kivonatainak tekintik.

A töltőszótagoknak nemcsak a szamojéd népköltésben van nagy szerepük, hanem más népek énekeiben is. Többek között a vogul-osztják éneklésben is találkozunk töltőszótagok alkalmazásával, ha nem is olyan nagy mértékben, mint a szamojéd énekekben. Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy obi-ugor rokonaink verselésének kutatásában is

jó lenne szöveget és dallamot a maga együttesében megvizsgálni. Sajnos erre mindeztideig nem volt mód. A VÄISÄNEN által kiadott obi-ugor dallamok szöveg nélküliek. A hozzájuk tartozó szövegek KANNISTO hagyatékából M. LIIMOLA gondozásában lassanként megjelennek ugyan, problémáinkat azonban ez sem oldja meg, hiszen ki vállalkoznék arra, hogy a KANNISTÓtól lejegyzett szövegeket a dallam alá helyezze, s megállapítsa, melyik szótag melyik hangértékhez tartozik.

Obi-ugor és szamojéd nyelvrokonaink népköltészetének kutatásához tehát feltétlenül az szükséges, hogy a jövőben olyan kiadványok lássanak napvilágot, amelyek az énekek dallamát, alatta a töltőszótagokkal bővült hiteles szöveget és az alapszöveget egyaránt tartalmazzák. Az ilyen közlési mód a nyelvészt, a verstan és a zene kutatóját minden szempontból kielégíti.

7. A jurák-szamojéd dalok szövegének vizsgálata egy olyan kérdést is fölvet, amelyet magyar vonatkozása miatt érdemesnek tartok megemlíteni.

DIÓSZEGI VILMOS „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” című nagy sikerű könyvének utolsó fejezetében arról ír, hogy jelesnapi énekeink szövegében a *haj! regö rejtem* típusú refrén az egyedüli állandó elem: míg szövegük soha nem állandó, addig ez a refrén változatlanul szerepel minden ilyen énekben. S mivel DIÓSZEGI jelesnapi énekeink ősének a sámánéneket tekinti, a *haj! regö rejtem* refrént az improvizált szövegű sámándalban gyakori ún. szellemidéző felkiáltások megfelelőjének tekinti. Sőt tovább menve azon a véleményen van, hogy a magyar refrén *haj* indulatszavát (a *hej, huj* változatokkal együtt) az obi-ugor *kaj* indulatszóval lehet etimológiai kapcsolatba hozni. Ez az obi-ugor *kaj* a sámánénekekben a bálványszellemek megidézésére szolgál. A magyar *haj* ~ obi-ugor *kaj* egybevetéséről röviden csak annyit jegyzek meg, hogy mindkettő spontán, ösztönös eredetű felkiáltás, melyekhez hasonló hangalakú indulatszó több velünk nem rokon nyelvben is található (pl. eszkimó *haja hai*, gilják *ka...a...a!* stb.), s ezért az ilyen jellegű indulatszavak etimológiai kapcsolatai nemcsak hogy nem tapinthatók ki kellőképpen, hanem teljesen bizonytalanok.

DIÓSZEGI VILMOS feltevése szempontjából fontos érv, hogy az obi-ugor *kaj* a szellem előidézését szolgálja. Kérdés azonban, hogy valóban megfelel-e a tényeknek ez az állítás. Kétségtelen, hogy hasonló felkiáltásszerű refrének a lapp, szamojéd, eszkimó, paleo-szibériai és indián népek sámánénekeiben is előfordulnak — erre DIÓSZEGI is rámutat —, s több kutató hajlik arra az álláspontra, hogy e refrének egyike-másika az állathívogató szavakhoz hasonlóan a szellem megidézésére vagy lecsendesítésére, sőt olykor elriasztására szolgál (l. LEHTISALO: JSFOU. XLVIII/2, 21).

Bizonyos alább előadandó tények mégis inkább arra mutatnak, hogy e felkiáltások tulajdonképpen, eredeti funkciója nem a szellem megidézésében, vagy elriasztásában keresendő.

A vogul *kaj* indulatszó nemcsak sámánénekekben fordul elő. A medvénekek nagy része szintén a *kaj* tőből képzett *kajjajjūjūjū* indu-

latszóval végződik (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. CXIV, 430, 28, 50, 94, 109; MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 186). Ugyanilyen használatban jelentkezik az osztják *käje jui!*, *käjuji!*, *kaj jum!* felkiáltás is (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: i. h. és 260; STEINITZ, OVd. I, 170—1, 331). A medveénekeken kívül vogul sorsének kezdőszavaként is febukkan a *kaj-ajjuk!* felkiáltás (VNGy. IV, 3), sőt a *kaj* indulatszó a mindennapi vogul nyelvhasználatban is gyakori (VNGy. II, 0353). Ezért valószínűbbnek látszik, hogy a hétköznapi beszédben is használatos indulatszó került át a sámánének nyelvébe, s nem megfordítva. Hasonlóképpen a magyar *haj* felkiáltás sem a regésénekből ment át a köznyelvi használatba.

De vizsgáljuk meg ebből a szempontból a jurák-szamojéd sámán-dalokat is.

DIÓSZEGI — LEHTISALO nyomán — megemlíti, hogy a jurák sámánénekekben *χō!*, *χo χo χōβ*, *jē χej!*, *χe χej!*, *χōj χōj!* stb. alakban jelentkeznek a szellemidéző indulatszavak. Gyakori továbbá még a *jē-ē-ēi* indulatszó is.

A különös azonban az, hogy ezek az indulatszavak nemcsak olyan helyzetben fordulnak elő, amikor a sámán szellemet idéző, hívogató szavának lehet értelmezni őket: Például:

Erdmutter,
meine Grossmutter,
— *jē-ē-ēi!* —
mein Mütterchen
zog sich an (MSFOu. XC, 514)

jē-ē-ēi!
Sein Himmelszelt
schaufelt er,
— *jē-ē-ēi!* —
sein Eisen nur
klingt (uo. 516).

Oberhalb eines eisernen
Zeltes
wurde ich sichtbar.
o χōβ χōβ!
Die Wiederkaustücke
seiner Mammut-
Ochsen
knirschen (in den Zähnen).
o χōβ χōβ!
Die eisernen Schlitten
stehen im Kreise,
die eisernen Treibstangen
schwingen. (uo. 506) stb.

Az is feltűnő továbbá, hogy egyes énekekben igen gyakoriak az indulatszóból alkotott refrének: olykor 3—4—5 soronként ismétlődnek, más dalokban viszont ritkábbak, sőt igen gyakran előfordul, hogy a sámánének folyamán egyetlen indulatszó sem fordul elő. Ez a megfigyelés arra a feltevésre készítet, hogy az indulatszavak, refrének alkalmazása a sámán gyakorlottságától, diszponáltságától, tudásától függhet. A sámánének szövege rögtönzött, s könnyen meglehet, hogy egyes dallsoroknak indulatszavakkal való kitöltésére azért van szükség, hogy

az énekesnek ideje legyen a következő szövegrészlet megalkotására felkészülni, hogy gondolatait a refrén éneklésének tartama alatt rendezze. Ezt a gyanúmat megerősíti STEINITZnek az a megjegyzése, melyet az általa közzétett három osztják medveénekhez fűz. STEINITZ a színjai osztják nyelvjárásból egy, a serkálból két medveéneket közöl. A két hosszabb, több mint 20 soros serkáli medveénekekben csupán az utolsó-előtti sor áll felkiáltó indulatszavakból: *kāj jūm kēmijəγ kāja juw jiyə* (OVD. I, 320), ill. *kāj jūm kēm kāj jūw jiy* (uo. 331). A rövidebb, 20 sorból álló színjai medveénekekben azonban elszórtan háromszor ismétlődik az egy-egy sort kitevő *kājuji kājuji kājuji!* felkiáltás (uo. 170—1). Ehhez pedig STEINITZ a következő magyarázatot fűzi: „*kājuji*: typischer Ruf, der in der Einleitung und (besonders) am Schluss, oft auch zwischendurch — bei schlechten Sängern [az én kiemelésem!] sogar sehr oft zwischendurch — in den Bärenliedern erscheint” (OVD. II, 195—6).

S mindezt hadd egészítsük ki azzal, hogy hasonló interjekciók az ún. primitív népeknél meglehetősen gyakoriak, nemcsak a sámánénekekben, hanem a népköltészet más műfajaiban is. ALICE FLETCHER közli, hogy az észak-amerikai bennszülöttek költészetében a logikusan egymást követő szavakat interjekciók szakítják félbe (l. LETHISALO: JSFOu. XLVIII/2, 5). Az omaha indiánoknál pl. az egyes szavak között. jelentés nélküli egyszótagú *he, ha ho* elemek jelentkeznek (uo.). BOAS szerint az eszkimo dalokban kevés az értelmes szó, s a ritmust az *aja, amna aja* elemek ismétlése adja meg (uo.), sőt néha a dal egyetlen értelmes szót nem tartalmaz, csak refrénpartikulákat (i. m. 10). Meglehetősen közismert az is, hogy a lapp juoigos-ok refrénje különböző típusokba oszlik: *lul lū lul lū, läl läl lā, nā nān nā, ko lällä lo lullu*, melyek az ének jellege szerint jelentkeznek egyik vagy a másik formában (i. m. 6—7 és T. ITKONEN, Suomen lappalaiset II, 559—68). ARMAS LAUNIS szerint a lapp juoigos énekes az ének megkezdésekor még nem tudja mit fog énekelni: a szöveg és a dallam egyaránt kialakulatlan. Először csak rövid ritmikus motívum hangzik fel, melyet bizonytalan melódiával ismételve, hogy így próbálja kialakítani a juoigos dallamsorát, s csak ezután kezdi énekelni a már értelmes szavakat (vagy ilyeneket is) tartalmazó szöveget (l. T. ITKONEN: i. m. II, 363). E helyzet ismeretében érthető, hogy egyes lapp juoigos-ok szövegében kevés a jelentéssel bíró elem. Példaként idézzünk egy lapp dalt, amelynek első sorai csupa indulatszóból állanak:

Voi, voi, voi,

la, la, la,

lu, lu, lu,

fam, fam, fam,

huo, huo, huo!

Akkor mikor ő ezt

megelégette ... stb. (T. ITKONEN: i. m. II, 564).

A szövegnek a dallammal szemben alárendelt szerepére igen szép példákat találhatunk a legújabb lapp népzenei kiadványban, HARALD GRUND-

STRÖM, Lappische Lieder — Lapska sånger című könyvében (Uppsala-København 1958, Skrifter utgivna genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C:2. A. B.).

A dolog lényege tehát abban foglalható össze, hogy a primitív népek dalaiban és sámánénekeiben levő indulatszavak, interjekciók szerepe emlékeztet a töltőszótagokéra. A szövegben alkalmazott interjekciók, refrénpartikulák tulajdonképpen szintén sortöltő elemek, melyek a dallam és a szöveg közötti laza kapcsolatból, vagyis az ének rögtönzött jellegéből magyarázhatók. A szövegközi felkiáltások természetüknél fogva alkalmasak arra, hogy a hallgatóság figyelmét ébren tartsák, a sámánénekekben pedig a szertartás misztikumát is fokozzák. Az, hogy ez a jelenség a leginkább improvizációs műfajban, a sámánénekekben fordul elő igen gyakran, azt vonta magával, hogy az ének érthetetlen sorait néhol a szellemekkel folytatott s a beavatatlanok számára érthetetlen társalgásnak vélik. Feltehetőleg ennek a népi elképzelésnek az átvétele lehet a tudománynak az a megállapítása, hogy a sámánénekek mágikus, szellemhívogató vagy szellemriasztó felkiáltásokat tartalmaznak. Ez a funkció — amennyiben ténylegesen megvan — bizonyára másodlagos fejlemény.